

سه نسخه دیگر از کتابخانه ربع رشیدی

۱۳۱-۱۱۱

چکیده: خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی (۷۱۸ق) در مجموعه ربع رشیدی تبریز کتابخانه‌ای مُعْظَم ساخت و کتابهای متعددی بر آن وقف کرد. پیش از این ده نسخه از کتابهای ربع رشیدی شناسایی شده بود. در این مقاله سه نسخه دیگر از کتب آن کتابخانه که مهر وقف خواجه را دارند، معرفی می‌شود. این نسخه‌ها عبارتند از: ۱. مجموعه سه کتاب پزشکی شامل: شرح الفصول بقراط تألیف موسی بن میمون اسرائیلی قرطبی، کتاب البول اسحاق بن سلیمان اسرائیلی، کتاب حنین بن اسحاق درباره بول (کتابخانه ملی ایران، ش ۱۱۴۲): ۲. مجموعه شش رساله فلسفی و منطقی از اثیرالدین ابهری (کتابخانه مجلس، ش ۲۷۵۲): ۳. القانون فی الطب ابن سینا.

بررسی این نسخه‌ها کتابهای مورد علاقه و اهتمام خواجه رشیدالدین فضل الله را مشخص می‌کند و ما را برای شناخت بهتر او یاری می‌رساند.

کلیدواژه‌ها: خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی، ربع رشیدی، کتابخانه ربع رشیدی، نسخه‌های پزشکی، نسخه‌های فلسفی و منطقی، کتابخانه‌های موقوفه.

Three Other Books of Rub' Rashīd's Library Sayed Mohammad Hussein Hakim

Abstract: Khājih Rashīd al-Dīn Faḍlullāh Hamidānī (718 AH) built a large library in the Rub' Rashīdī's complex in Tabriz and gifted several books to it. Ten copies of Rashīdī's books had already been identified. In this article, three other books of that library that have the seal of Khājih are introduced. These manuscripts are as follows: 1. A collection of three medical books, including: Sharh al-Fusul Buqrāt, written by Musā ibn Maimun, Israeli of Qurtubi, Kitāb al-Bowl by Ishaq ibn Sulayman, of Israel; and Kitāb Hunain ibn Eshāq about pissing 2. A collection of six philosophical and logical treatises by Athir al-Dīn Abharī (Parliamentary Library, p. 2752); 3. al-Qānūn fi al-Ṭib by Ibn Sīnā. Examining these manuscripts will identify Khājih Rashīd al-Dīn Faḍlullāh's favorite books and help us to get to know him better.

Keywords: Khājih Rashīd al-Dīn Faḍlullāh Hamidānī, Rashīdī Quarter, Rashīdī Quarter Library, medical prescriptions, philosophical and logical prescriptions, endowment libraries.

ثلاثة نسخ أُخرى من مكتبة ربع رشيدى
السيد محمد حسين الحكيم

الخلاصة: أسس الخواجه رشيد الدين فضل الله الهمداني (٧١٨ هـ) مكتبة فاخرة في مجمع ربع رشيدى بمدينة تبريز، وأوقف عليها عدداً كبيراً من الكتب. وقد تمّ التعرف سابقاً على عشرة نسخ من الكتب الموجودة في ربع رشيدى.

وتتولى هذه المقالة مهمة التعريف بثلاث نسخ أُخرى من كتب تلك المكتبة، وهي محتومة بختم الخواجه الذي أوقفها لصالح هذه المكتبة.

وهذه النسخ هي: ١. المجموعة التي تحتوي على ثلاث كتب طبّية، هي: شرح الفصول بقراط، من تأليف موسى بن ميمون الإسرائيلي القرطبي، وكتاب البول لإسحاق بن سليمان الإسرائيلي، وكتاب حنين بن إسحاق حول البول (المكتبة الوطنية الإيرانية، الرقم ١١٤٢).

٢. المجموعة التي تحتوي على ستة رسائل فلسفية ومنطقية، لأثير الدين الأهرى (مكتبة مجلس الشورى، الرقم ٢٧٥٢).

٣. القانون في الطبّ، لابن سينا. والتأمل في هذه النسخ يؤسّر نوع الكتب التي تحظى باهتمام الخواجه رشيد الدين فضل الله، مما يساعدنا في تعميق وزيادة معرفتنا به.

المفردات الأساسية: الخواجه رشيد الدين فضل الله الهمداني، ربع رشيدى، مكتبة ربع رشيدى، النسخ الطبّية، النسخ الفلسفية والمنطقية، المكتبات الموقوفة.

مدتی قبل در مقاله‌ای شش نسخه از کتابهای موقوفه ربع رشیدی را که به تازگی شناسایی شده بودند، معرفی کردم و در انجام آن مقاله اشاره کردم که باید امید برد با شناسایی نسخه‌های دیگری از آن کتابخانه اطلاعات بیشتری بردانسته‌های ما نسبت به موجودی و کم و کیفش افزوده شود. اکنون بسیار متبتهجم که در فاصله زمانی کوتاهی بعد از انتشار آن مقاله به سه نسخه دیگر از موقوفات آن کتابخانه دست یافتیم که در این نوشتار به معرفی آنها می‌پردازم.

۱

مجموعه شماره ۱۱۴۲ کتابخانه ملی ایران در اصل حاوی چهار رساله پزشکی بود که نام آنها در صفحه عنوان به این صورت یادداشت شده است:

فهرست ما فی هذه المجموعة النفیسة: شرح فصول اسراییلی، اسؤلة شیخ ابوالحسن ابن بطلان و اجوبة اسراییلی، کتاب فی البول الاسراییلی، بعض من کتاب ایندیما لبقراط جمعه الاسراییلی.

اکنون از این رساله‌ها تنها کتاب دوم یعنی پرسش و پاسخهای شیخ ابوالحسن ابن بطلان و اسراییلی از نسخه مفقود شده، ولی بقیه کتابها باقی است که مشخصات آنها چنین است:

۱. شرح الفصول بقرط (۱- ۲۷)

الفصول بقرط شامل سخنان و جملات کوتاه او در طب است که در ۷ مقاله تنظیم شده است. خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی با این کتاب کاملاً آشنا بود. او در مقدمه لطایف الحقایق، ایجاز الفاظ و دشواری فهم فصول را در کنار کتابهایی چون اشارات بوعلی در حکمت و حاوی در فقه و کافیه در نحو نکوش می‌کند و معتقد است حتی با وجود شرح شارحان و تفصیل آنها غرض مصنف به سختی فهمیده می‌شود.^۲

به سبب همین ایجاز گزارشهای متعددی بر کتاب الفصول نوشته شده که از جمله آنها گزارش موسی بن میمون اسراییلی قرطبی (۵۳۰-۶۰۱ق) عالم و فیلسوف و طبیب مشهور یهودی است.^۳ ابن میمون در فقه و شرایع دین یهود چنان مقام والایی داشت که یهودیان درباره او گفته‌اند: «از موسی (ع) تا موسی (ابن میمون) کسی مانند موسی برنخاسته است» و در طب آوازه شهرتش تا جایی رسید که صلاح‌الدین ایوبی و پسرش ملک افضل و نیز قاضی فاضل، وزیر مشهور صلاح‌الدین، به او رجوع

۱. «کتابهای وقف شده بر کتابخانه ربع رشیدی»، ص ۵۵.

۲. لطایف الحقایق، ج ۱، ص ۱۰۴.

۳. برای نسخه‌های دیگر این کتاب رک: تاریخ نگارنهای عربی، ج ۳، ص ۵۷ (شامل معرفی چهار نسخه از جمله همین نسخه حاضر)؛ فهرس مخطوطات الطب الاسلامی باللغات العربیة و ترکیة و الفارسیة فی مکتبات ترکیا، ص ۹۴.

می‌کردند و ابن ابی اصیبعه او را در طب یگانه روزگار خود می‌خواند.^۴

نام ابن میمون در نسخه به صورت «السید العالم الفاضل الامام موسی بن عبیدالله القرطبی الاسرائیلی» ذکر شده است. به نوشته زریاب خویی بعضی از نویسندگان مسلمان او را به همین نام خوانده‌اند، در صورتی که نام پدرش مسلماً «میمون» بوده است. به نظر او احتمال می‌رود که نام «عبیدالله» عربی شده «عوبادیه» باشد که دو تن از اجداد موسی به این نام بوده‌اند.^۵

۲. کتاب البول (۲۸ پ - ۶۰ ر)

از ابویعقوب اسحاق بن سلیمان اسرائیلی (ح ۲۴۱ - پس از ۳۴۱ ق) پزشک پراوازه مصری و فیلسوف یهودی.

این کتاب با نامهای متعددی خوانده شده است مانند: کتاب البول، کتاب القارورة، کتاب معرفة البول و اقسامه، رسالة فی العلامات التي یُسفر عنها النظر فی البول، کتاب مجموع من اقاویل الاوائل فی معرفة البول و اقسامه و دلائله. اما در نسخه ما نامش چنین ذکر شده است: «کتاب فی البول ممّا عنی بتألیفه و جمعه اسحق بن سلیمان الاسرائیلی المتطبّب رحمه الله باقامة الدلائل و البراهین».

ابویعقوب اسرائیلی در همه عمر ازدواج نکرد و فرزندی نداشت. از او نقل شده است که چهار کتاب بیشتر از فرزند نام من را زنده نگه می‌دارد: کتاب الحمیات، کتاب الاغذیة و الادویة، کتاب البول و کتاب الاسطقسات.^۶

ابن جلجل (پس از ۳۸۴ ق) این کتاب را ستوده و اشاره کرده که اسرائیلی تألیفاتی دارد که هر کدام در موضوع خود بی‌همتاست و کسی پیش از او چنان کتابهایی ننوشته است. از آن جمله یکی کتاب البول است که کاملترین و جامعترین کتابی است که تا آن زمان در این موضوع نوشته شده است. او در این کتاب آراء همه پزشکان پیشین را تخطئه کرده است.^۷

کتاب البول در ده باب تنظیم شده است:

الباب الاول: فی ماهیة البول و هیولاه.

الباب الثانی: لم صار بول اللیل افضل دلالة من بول النهار.

الباب الثالث: فی علامات البول الدالة علی الامراض.

الباب الرابع: فی منفعة البول و مضرتّه.

۴. «ابن میمون»، ص ۲ و ۱۳.

۵. همان، ص ۲-۳.

۶. عیون الابیاء فی طبقات الاطباء، ج ۳، ص ۱۷۸-۱۷۹.

۷. طبقات الاطباء و الحكماء، ص ۸۷.

الباب الخامس: فی اختلاف البول و اقسامه.

الباب السادس: فی معرفة قوام البول.

الباب السابع: فیما یأثف البول مع الرقة او مع الغلظ.

الباب الثامن: فی ثقل البول.

الباب التاسع: فیما یأثف من الوان البول مع القرع الرقیق و الغلی.

الباب العاشر: فیما یختص به كل واحد من اشخاص البول و الثقل و ینفرد بها من الدلائل دون غیره.

در این نسخه مقدمه و مؤخره ای از مؤلف آمده است که در نسخه های دیگر کتاب نیست. مانند نسخه کهن کتابخانه واتیکان، ش 310Arabe، مورخ ۳۴۷ ق؛ کتابخانه عمومی مغنسیا، ش ۱۸۱۵/۲، از قرن هفتم هجری^۸؛ کتابخانه آستان قدس، ش ۵۱۴۶ از قرن ششم هجری^۹.

نسخه کتابخانه ایاصوفیا، ش ۳۵۶۳/۲، از قرن نهم، گزیده کتاب است و به این نکته در انجام آن اشاره شده است: «کمل اختصار اسحق بن سلیمان الاسرایلی الکتابة فی البول و الحمد للحضرة القدسیة» (گ ۷۸ ر). احتمالاً سرگین با توجه به این نسخه می نویسد بعضی از دستنویسها به احتمال حاوی گزیده کتاب هستند که توسط شخص مؤلف انجام پذیرفته است.^{۱۰} ولی باید توجه داشت که اختلافات چند نسخه کتاب که من بررسی کردم و مشخصاتشان ذکر شد، در حد نسخه بدل و اختلافات طبیعی بین نسخه هاست. تنها اختلاف اساسی وجود همین مقدمه و مؤخره در نسخه کتابخانه ملی است که در نسخه دیگری تاکنون دیده نشده است و طبعاً وجود یا عدم وجود مقدمه و مؤخره دلیلی بر اختصار تمام متن نمی شود. گذشته از اینها، عبارت انجامه نسخه ایاصوفیا هم نشان می دهد که این کار به دست شخص مؤلف انجام نشده است.

به هر صورت متن این مقدمه که در دیگر نسخه ها نیست، چنین است:

قال إسحاق بن سلیمان:

أول ما ینبغی أن یقدم الإنسان فی تصانیفه، الحمد لله الواحد الأحد، الفرد الصمد، الدائم الی الأبد، الباقي سرمد، الذي خلق فسوی، وقدر فهدی، وأمرض وأشفى.

لما رأیت - أسعدك الله - أن الأوائل - نصر الله وجوهم - كل غرضهم ینقسم إلی أقسام؛ فمنهم من غرضه إیضاح ما یصنفه بما وسع [ال]قول لیصل الی الفهم باولد المعانی والحجج، ومنهم من غرضه جمع الأغراض بأوخر قول وألخصه، وبعضهم یسود عن رأی

۸. بنا بر آغاز و انجام ذکرشده در معرفی نسخه. رک: «المخطوطات العربیة فی مکتبات الاناضول»، ص ۳۱-۳۲.
۹. برای نسخه های دیگر این کتاب رک: تاریخ نگارشیهای عربی، ج ۳، ص ۴۱۴-۴۱۵؛ فهرس مخطوطات الطب الاسلامی باللغات العربیة و الترتکیة و الفارسیة فی مکتبات ترکیا، ص ۱۳۵.
۱۰. تاریخ نگارشیهای عربی، ج ۳، ص ۴۱۴.

الأول والثاني، ويطلب الثُكت والزُّبد.

فرايْت - أَسْعَدَكَ اللهُ - أن على مذهب الأول والثاني والثالث أجمع، لِيُعَدَّ أذهان الخلفِ عن السلف، فقصدت لإستقصاء القول أوكد المعاني وأوضحها، وأوجز الأقوال وألخصها، بعد أن أَلْفَيْتُ حَشْوَهُ فاستقصيتُ على إيضاح عويصه بجهدِي وطاقتي، ولم أودعه شيئاً أَلْفْتُهُ من قريحتي أو استحسنه فكري، سوى أشياء يسيرة ونُكَّتِ قليلةً إلتقطتها من شيوخ زماننا المذكورين المشهورين بالحدق، بعد أن ثبت عليها البُرهان الحسي والجدل القياسي، وقَسَمْتُ ذلك عشرة أبواب.

و سخن او در مؤخره چنین است:

ولو أخذنا بشرح ما ... به الزمان على كل قول من هذه الأفاويل في البول لطال الشرح، لكننا إختصرنا على ما يحتاج اليه الطبيب بأوجز كلام وأتم معنى وألخص عبارة، بعد كوننا جمعنا ما هو مُشْتَنَّتٌ في كُتُبٍ كثيرة، وأوضحنا ما كان مُغمضاً منه حتى يسهل ذلك على طالبيه بأهون سعي وأيسر كُلفَة، إبتغاءً الثواب من الله تعالى والترحم علينا من قارئه؛ رزقنا الله وإياكم المُنصرف الجميل وثواب دار النعيم، وجعل ... مع الصالحين في درجة العَلَمِيِّين ومقرّ الروحانيين.

ومن قرأ في تصنيفنا هذا ولاح له فيه غلط فلا يتعجل بالذم دون أن يثبت عليه، ويجهد أن يُحسن الظن بنا، فما كان قصداً في تأليفه وجمعه مناواة الغير، بل ... لطالبيه حتى ... زمانهم للعلم، فإنه يجب على الإنسان أن لا يُفني من عُمره شيئاً إلا أعوده عليه؛ لقول الفضل بقراط:

«العمر قصير، والصناعة طويلة، والتجربة خطر، والوقت ضيق، والقضاء عسر»

أمرنا أن نخوض ليلنا ونهارنا على تحصيل العلم حتى نخلص من أيام المرض، وما ذلك إلا سفك الدماء - وما منه غفران -، فخلصك الله وإيانا من مظالم الناس، ومن ورود الجحيم المُعدَّة لإبليس وشيعته، ورزقنا الله وإياكم دار النعيم المُعدَّة للصالحين والمُتقين.

۳. معانی استخراجها حنین بن اسحاق من كتب بقراط و جالینوس فی البول علی طریق المسئلة والجواب (۶۰پ - ۶۲ر).

از حنین بن اسحاق (۱۹۴-۲۶۰ق)

با افتادگی از انجام.

سرگین از این کتاب تنها همین نسخه را ذکر کرده است. به گفته او به این کتاب در الحاوی رازی هم

اشاره شده است.^{۱۱}

در بین سه رساله مجموعه تنها رساله دوم انجامه دارد: «تم الكتاب فی الیوم التاسع والعشیرین من شهر ذی الحجة الحرام سنة اربع و عشرين و خمسمائة و صلی الله علی سیدنا محمد و آله الطاهیرین». در این انجامه تاریخ کتابت نسخه، ۲۹ ذیحجه ۵۲۴ ق، نوشته شده است؛ اما این تاریخ متعلق به نسخه‌ای است که نسخه ما از روی آن کتابت شده است.

زیرا از یک طرف همه نسخه به یک خط نوشته شده است و از طرف دیگر این میمون، مؤلف رساله نخست مجموعه، در سال ۵۳۰ ه به دنیا آمده است و در تاریخ ۵۲۴ ق حتی به دنیا نیامده بود تا کتاب الفصول بقراط را شرح کند. بنابراین تاریخ کتابت مجموعه قهراً باید بعد از تألیف این رساله باشد، یعنی احتمالاً در میانه‌های عمر ابن میمون و در نیمه قرن ششم هجری. اما حتی اگر این مطلب را نیز در داوری خود دخیل نکنیم، نوع خط و کاغذ و مرکب و شکل و شمایل نسخه گواهی می‌دهند بر آن که کتابت آن در قرن هفتم هجری انجام گرفته است. شگفت است که در فهرست کتابخانه ملی تاریخ کتابت نسخه قرن نهم هجری تخمین زده شده است.^{۱۲} این تاریخ هم با قراین نسخه‌شناختی نسخه در تضاد است، و هم داشتن مهر کتابخانه رشیدی آن را به کلی رد می‌کند.

مهر کتابخانه رشیدی در سه موضع این نسخه کوفته شده بود: برگهای ۱۹ پ، ۳۹ پ، ۴۷ ر که اکنون هر سه مهر مخدوش و سترده شده است؛ اما چشم آشنا با کمی دقت به راحتی آنها را تشخیص می‌دهد. دیگر یادداشت‌های مالکیت نسخه که همه آنها در صفحه عنوان نوشته شده، تقریباً به ترتیب تاریخ چنین است: تملک محمود بن اسماعیل بن حسین ملقب به عماد در ۷۸۹ ق، تملک محمد بن حسین بن علی ملقب به عماد در ۸۲۰ ق، تملک صدر بن علا، تملک فرزندش علا بن صدر بن علا طیب، تملک برادر او محمد بن صدر بن علا طیب در ۹۸۹ ق، تملک محمد مسیح بن محمد باقر طیب با مهر مستطیل: «یافته اخبار محمد مسیح» و تملک فرزند او که نام و مهرش سیاه شده است. به همراه دو تملک سیاه شده دیگر.

همچنین باید اشاره کرد که نسخه در اواخر سده یازدهم از سوی شخصی به نام لطف الله وقف شده است. به دلیل مخدوش بودن مهرهای وقف کتابخانه رشیدی طبعاً او از موقوفه بودن کتاب اطلاعی نداشت که بار دیگر به وقف آن مبادرت کرد. این نکته نشان می‌دهد که مخدوش کردن مهر کتابخانه رشیدی پیش از سده یازدهم و به احتمال قوی مدتی بعد از غارت ربع رشیدی انجام شده است. مهر مستطیل وقف لطف الله با نقش: «وقف لطف الله ۱۰۸۵» در چندین جای مختلف نسخه کوفته شده

۱۱. تاریخ نگارهای عربی، ج ۳، ص ۳۳۸ (در آن جا تاریخ کتابت نسخه ۵۲۴ ق ذکر شده که نادرست است).

۱۲. فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی، ج ۹، ص ۱۳۱-۱۳۳.

است (این مهرد در ص ۲، ۲۲، ۳۴، ۴۴، ۵۴، ۵۸، ۸۲، ۹۲، ۱۰۴، ۱۱۴ سیاه و مخدوش شده است؛ ولی صورت درست و دست نخورده آن را می توان در ص ۷۲ دید).

هویت لطف الله، واقف این نسخه، مشخص نیست؛ اما می دانیم که نسخه های متعددی را وقف کرده بود. به نوشته فتحعلی خان زند حفید سلطان کریم خان زند (زنده در ۱۲۶۲ق)، از علمای اخباری و شاگرد محمد بن عبدالتبی اخباری، روی یکی از آن نسخه ها:

و این مجلد وقف است و واقف المبرور المرحوم شیخ لطف الله است و کتب موقوفه از آن مرحوم بسیار است؛ از جمله یک مجلد فوائد المدنیة نیز در سنه ۱۲۲۶ در شیراز به دست حقیر افتاد و ایضاً در ماه صفر سنه ۱۲۴۶ در طهران کشف الغمة به خط شیخ ابراهیم الکفعمی صاحب مصباح و بلد الامین وقف آخوند لطف الله به دست حقیر افتاد.^{۱۳}

از لطف الله دو مهرد دیده شده که هر دو مستطیل شکل است: «العبد الواثق بلطف الله لطف الله ۱۰۹۷» و «وقف لطف الله ۱۰۸۵». او عادت داشت که مهر و نقش را در صفحات متعددی از نسخه، لابه لای سطور و بین متن، حک کند.^{۱۴}

۱۳. بحار الانوار، کتابخانه دارالعلم نجف، نسخه ش ۲۳، گ ا ب.

۱۴. مشخصات دیگر نسخه های موقوفه وی تا جایی که اطلاعاتشان دستیاب شد، چنین است:

کشف الغمة فی معرفة الائمة تألیف علی بن عیسی ارلی، به خط ابراهیم بن علی کفعمی در ۸۹۴ق، موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۲۱۲۵ (رک: مقدمه چاپ عکسی الصحیفة السجادیة، به خط ابراهیم بن علی کفعمی، ص ۱۱۱-۱۲۰)؛ القواعد و الفوائد از شهید ثانی، کتابخانه مدرسه فیضیه قم، ش ۱۵۹۳، در صفحه عنوان این نسخه یادداشت مختصری حاوی موقوفه بودن نسخه از فرزند واقف، ابوالحسن، نوشته شده است. او اشاره کرده است که شروط وقف به تفصیل در جای دیگری ثبت شده است (فهرست کتابخانه مدرسه فیضیه، ج ۱، ص ۲۰۸)؛ مجموعه رسائل علی بن عبدالعالی کرکی به خط خودش، کتابخانه علامه طباطبایی شیراز، ش ۳۲۸، در صفحه عنوان این نسخه نیز یادداشت فرزند واقف، ابوالحسن، نوشته شده است (رویت)؛ مدارک الاحکام فی شرح شرایع الاسلام تألیف سید محمد بن علی موسوی عاملی (۱۰۰۹ق)، کتابخانه مدرسه فیضیه، ش ۴۸۲ (در فهرست کتابخانه فیضیه به آن اشاره ای نشده است)؛ الجامع الصغری تألیف علی نقی بن محمد هاشم کمره ای، کتابخانه آیت الله مرعشی قم، ش ۲۹۰، وقفنامه روی برگ اول نسخه پاک شده است (فهرست کتابخانه مرعشی، ج ۱، ص ۳۳۵-۳۳۶)؛ القوائد المدنیة لشرح الرسالة النقلیة از شهید ثانی، به خط محمد بن جعفر حسینی مدنی در ۹۷۹ق، کتابخانه آستان شاهچراغ شیراز، ش ۷۹۷ (فهرست کتابخانه شاهچراغ، ج ۲، ص ۱۰۱-۱۰۲)؛ کشف الرموز تألیف حسن بن ابوطالب آبی، مورخ ۹۱۵ق، مسجد گوهرشاد مشهد، ش ۱۳۰ (فهرست کتابخانه گوهرشاد، ج ۴، ص ۱۹۰۸)؛ مجموعه شامل شرح الکلمات المائة و اسرار الیقین فی مقامات العارفين هردو از نعمت الله بن احمد حویزی، کتابخانه وزیر یزد، ش ۳۲۸۶ (فهرست کتابخانه وزیر، ج ۵، ص ۱۶۰۱-۱۶۰۲)؛ مجموعه شامل فضائل اهل البيت از مؤلفی ناشناخته و الخرائج و الجرائح قطب الدین راوندی و الروضة فی فضائل امیرالمؤمنین، مورخ ۱۰۶۶ق، کتابخانه مدرسه سلطانی کاشان، ش ۱۵۹ (فهرست مدرسه سلطانی کاشان، ص ۳۵۳-۳۵۵)؛ بحار الانوار، مورخ ۱۰۹۹ق، کتابخانه دارالعلم نجف، ش ۲۳ (فهرست کتابخانه دارالعلم نجف، ص ۲۸)؛ شرح ابیات المفصل از مؤلفی ناشناخته، مورخ ۸۱۱ق، شامل هردو مهرد لطف الله، کتابخانه آستان شاهچراغ شیراز، ش ۳۴۳ (فهرست کتابخانه شاهچراغ، ج ۳، ص ۵۴)؛ شرح الصحیفة السجادیة قمی شهیدی، کتابخانه آیت الله مرعشی قم، ش ۱۹۶۹۳ (فهرست کتابخانه مرعشی، ج ۴۹، ص ۵۹۷-۵۹۸)؛ امل الأمل از شیخ حر عاملی، قرن ۱۱، کتابخانه خانقاه احمدی شیراز، ش ۵۰ (فهرست کتابخانه خانقاه احمدی، ص ۱۰۲-۱۰۳)؛ الدروس الشرعیة فی فقه الامامیة، شهید اول، مورخ ۸۲۱ق، ب این یادداشت در صفحه عنوان: «وقف کبایک الکتب و شرطه مزبور فی محلّه و کفی بالله شهیداً» که خبر از وجود یک وقفنامه مفصل برای کتابهای موقوفه او می دهد. کتابخانه ملی، ش ۳۹۰۱۱؛ مجموعه شامل غرر الحکم و درر الکلم آمدی و صد کلمه جاچظ، قرن ۱۰، کتابخانه مدرسه ولی عصر شیراز (نشریه نسخه های خطی، ج ۱۵، ص ۵۹۵).

این نسخه در مرداد ۱۳۲۵ ش به همراه ۲۹ دستنویس دیگر از فخرالدین نصیری امینی، مجموعه دار معروف، برای کتابخانه ملی ایران خریداری شد. مهدی بیانی بالای صفحه عنوان با قلم سرخ رنگ تاریخ خریداری نسخه برای کتابخانه را نوشته است. همچنین شخص دیگری پشت طبله اول جلد تصریح کرده که نسخه از آقای نصیری خریداری و در دفتر به شماره ۸۴۵ ثبت شده است. صورت جلسه خرید این نسخه به امضای عباس اقبال و محمد قزوینی و دکتر محسن صبا رسیده است.^{۱۵} به نوشته فخرالدین نصیری او این مجموعه کتاب را به خواهش محمد قزوینی به کتابخانه ملی انتقال داد.^{۱۶}

شهرت خاندان نصیری در مثنی سازی و جعل خطوط و ساخت کاغذ و کتاب به سبک قدما^{۱۷}

از این لیست چنین برمی آید که او شیعه بود و نسخه های مهمی از کتابهای دانشمندان این مذهب را در تملک داشت.

۱۵. یادنامه دکتر خسرو بهرون، ص ۲۶۳-۲۶۴. همچنین رک: ص ۲۴۷، ۲۵۰.

۱۶. همان، ص ۲۴۰.

۱۷. نمونه معروف جعلیات این خانواده نسخه ای است که به نام کاپوسنامه فرای شهرت گرفته است. درباره مستندات مجعول بودن این نسخه و چند نسخه دیگر از جمله رباعیات خیام مربوط به این خاندان رک: «کاپوسنامه فرای تمرینی در فن توویرشناسی»، مجتبی مینوی، یغما، ۹، ش ۱۰، دی ۱۳۳۵، ص ۴۴۹-۴۶۵ و ش ۱۱، بهمن ۱۳۳۵، ص ۴۸۱-۴۹۵ و بازچاپ آن در نامه بهارستان، ۳، ش ۳، ۱، دفتر ۵، بهار - تابستان ۱۳۸۱، ص ۱۶۵-۱۸۷؛ مقدمه خسرونامه، عطار نیشابوری، به تصحیح و اهتمام احمد سهیلی خوانساری، تهران، انجمن آثار ملی، بی تا [۱۳۳۹]. ص ۴، ش ۵-۶، مرداد و شهریور ۱۳۴۰، ص ۴۸۱-۴۸۳؛ نامه مجتبی عمر خیام»، احمد سهیلی خوانساری، راهنمای کتاب، ۳، ش ۴، ص ۶-۵، مرداد و شهریور ۱۳۴۰، ص ۴۸۱-۴۸۳؛ نامه مجتبی مینوی در برشمردن تعدادی از این نسخه های جعلی با عنوان «توضیح استاد مینوی»، در راهنمای کتاب، ۳، ش ۶، ش ۳، خرداد ۱۳۴۲، ص ۲۳۸-۲۴۰؛ طریخانه: رباعیات حکیم عمر خیام نیشابوری، تألیف: یاراحمد بن حسین رشیدی تبریزی، تصحیح و مقدمه و تعلیقات و اضافات: جلال الدین همایی، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۴۲، ص ۱۲-۱۹ (مقدمه جلال الدین همایی)؛ «نکته ای چند درباره نسخه جدید اندرزنامه (قابوس نامه)»، احسان یارشاطر، ترجمه غلامحسین یوسفی، در مقدمه قابوس نامه، ۱۳۴۵، ص ۵۳-۶۰ و ۳۳-۳۴؛ خیام شناسی: مطالب و مآخذ جدید درباره خیام (نقد تاریخی)، محمد مهدی فولادوند، تهران، ۱۳۴۷، ص ۴۸-۵۲؛ «خیام، فرزاد و نسخه جعلی رباعیات»، منصور رستگار فسائی، فرهنگ، ۱۲، ش ۱-۴، ش ۲۹-۳۲، بهار - زمستان ۱۳۷۸، ص ۱۹۰-۱۹۸، ۱۹۴-۲۰۱؛ ترانه های خیام: گهر اندیشه جوهر فلسفه، رحیم رضازاده ملک، تهران، نشر ویدا، ۱۳۷۸، ص ۱۷۴-۱۸۸؛ «دو سند درباره کاپوسنامه فرای»، شامل نامه محمد معین به مینوی درباره آن نسخه، نامه بهارستان، ۳، ش ۱، دفتر ۵، بهار - تابستان ۱۳۸۱، ص ۱۸۷-۱۹۰؛ «کتاب های اسلامی ساختگی از ایران»، ریچارد نلسون فرای، ترجمه سید محمد علی احمدی ابهری، نامه بهارستان، دفتر ۵، بهار - تابستان ۱۳۸۱، ص ۱۹۳-۱۹۸؛ رباعیات خیام در منابع کهن، سید علی میرافضلی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۲، ص ۲۴۸-۲۴۹؛ «نسخه جعلی مجموعه رباعیات منسوب به خیام»، رحیم رضازاده ملک، در هوای تازه، تهران، نشر گلاب، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۷-۴۹؛ «آزمایش های فنی اولیه بر روی رنگ های به کار رفته در نسخه خطی اندرزنامه [کاپوسنامه] (محفوظ در موزه هنر سین سینا)»، رادفورد گنتز، ترجمه رؤیا بهادری، نامه بهارستان، ۱۱، دفتر ۱۷، بهار و تابستان ۱۳۸۹، ص ۱۸۱-۱۹۰؛ «پیرامون نسخه مجعول و مصور دیوان امیر معزی در دانشگاه هاروارد»، مجتبی مجرد، گزارش میراث، دوره دوم، ۳، ش ۶-۵، پیاپی ۵۴-۵۵، آذر - اسفند ۱۳۹۱، ص ۸۷-۹۱؛ یادنامه دکتر خسرو بهرون، ص ۲۲۵-۲۲۷؛ سیره حیاتی، عبدالرحمن بدوی، بیروت، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، ۲۰۰۵، ج ۲، ص ۲۶۵-۲۶۶ و ترجمه آن در «عبدالرحمن بدوی در ایران»، تلخیص و ترجمه اسماعیل باغستانی، در فرزانه ایران مدار: مجموعه نوشتار به مناسبت نودمین سال تولد ایرج افشار، به کوشش احسان الله شکراللهی و غلامرضا امیرخانی، تهران، خانه کتاب با همکاری سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۹۴، ص ۵۳-۵۴؛ سفری دور و دراز در ایران بزرگ، خاطرات ریچارد نلسون فرای، ترجمه شاهرخ باور، تهران، نامک، ۱۳۹۶، ص ۱۵۶-۱۵۷ و ۱۶۱-۱۶۳؛ «رباعیات خیام، بررسی دستنویس محمد قوام»، سید علی میرافضلی، گزارش میراث، دوره سوم، ۳، ش ۳-۴، پیاپی ۸۴-۸۵، پاییز - زمستان ۱۳۹۷، ص ۱۶-۲۲. «تردستی و شگرد بیش بها اختن نسخه»، ایرج افشار، پیام بهارستان، دوره ۲، سال ۲، شماره ۶، زمستان ۱۳۸۸، ص ۱۱-۱۴.

برای یک نسخه دیگر از مجعولات این خانواده مشتمل بر تلخیص الهی نامه و منطق الطیر مورخ ۶۴۴ یا ۷۴۴ ق رک: «مقدمه یک نسخه»، عباس اقبال، به کوشش محمد دبیرسیاقی، یغما، ۲۷، ش ۱، ۱۳۵۳، ص ۱۷-۱۹؛ و رد اصالت آن در مقدمه الهی

سبب شد که چندی بعد درباره اصالت بعضی از نسخه‌های این مجموعه تشکیک شود و مدیران وقت کتابخانه ملی بازخواست شوند. برای این منظور سازمان بازرسی شاهنشاهی در سال ۱۳۳۹ ش مجتبی مینوی را برای ارزیابی اصالت این نسخه‌ها مأمور کرد. او نیز درباره بعضی از نسخه‌های این مجموعه از جمله شرح اشارات به خط خواجه نصیرالدین طوسی و کتاب الخلاص مورخ ۴۷۵ ق و رباعیات خیام تشکیک کرد و تاریخ آنها را درست ندانست. اما در مورد این نسخه هیچ تشکیکی نکرد که خود به معنای صحت نسخه در نظر اوست.^{۱۸} خود نسخه نیز نشانی از دستبرد و افزودن و کاستن و خدشه در تاریخ و امضا ندارد و در اصالت آن نمی‌توان تردید کرد. مخصوصاً مهرنویافته کتابخانه رشیدی روی آن نشانه دیگری از اصالتش است؛ چه اگر جاعل قصد ساختن این مهر را داشت آن را آشکار می‌کرد، نه این که با تیغ اثر مرکب آن را به دقت بسترده تا تنها چشمی آشنا متوجه آن بشود. به احتمال بسیار خود فخرالدین یا مجدالدین نصیری، پدر او، هم این مهر را نمی‌شناختند؛ زیرا در سال ۱۳۶۱ ش، یعنی ۳۶ سال بعد از فروش این نسخه به کتابخانه ملی، بود که با انتشار مقاله فرانسیس ریشار توجه پژوهشگران به این مهر جلب شد.^{۱۹}

کراسه‌های نسخه ۱۰ برگی است و نشان صحاف به صورت علامتی شبیه عدد ۲ در گوشه بالای سمت راست برگ وسط هر کراسه نوشته شده است. اوراق اصلی نسخه ۶۳ ورق است که در تجدید صحافی شش برگ سفید به ابتدا و انتهای آن افزوده‌اند. هر صفحه ۲۷ سطر دارد و اندازه سطح مکتوب آن ۱۹/۵*۱۲/۵ است.

جلد نسخه جدید و مقوایی است که روی آن کاغذ ابرو و باد چسبانده و سجاف و عطفش با چرم قهوه‌ای محکم شده است. اندازه جلد ۲۵/۲*۱۷/۶ سانتیمتر و قطر آن ۲/۱ سانتیمتر است.

نامه، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران، سخن، ۱۳۸۵، ص ۶۹-۷۰ پاورقی؛ «نسخه ساختگی مقالات فریدالدین عطار با تاریخ ۶۴۴ ق»، ضمن «پاره‌های نسخه‌شناسی»، ایرج افشار، نامه بهارستان، س ۱۲، ش ۱۸-۱۹، ۱۳۹۰ ش، ص ۴۱۱-۴۱۲. از این دست نسخه‌ها اخیراً چند مجلد به کتابخانه مجلس شورای اسلامی منتقل شده است. این انتقال با آگاهی به تزویر نسخه‌ها و برای جلوگیری از گمراهی پژوهشگران به دست یکی از افراد همان خانواده صورت پذیرفته است. نام و نشان این نسخه‌ها چنین است: کلبه و دمنه عربی، مورخ ۶۰۱ ق با فضاهای خالی برای تصویرسازی (ش ۱۶۲۸۸)، سلوان المطاع فی صوان الطبع، مورخ ۵۷۵ ق در همدان (ش ۱۶۲۸۹)، مجموعه شامل کتاب العمل بالکرة الفلکیة قسطا بن لوقا و مقالة فی الجمع بین رأی افلاطون و ارسطاطالیس فارابی و شرح ما بعد الطبيعة یحیی بن عدی، مورخ ۴۵۰ ق (ش ۱۶۲۹۰)، اسرارنامه از محمد بن محمد بن حسن بلخی بکری، مورخ ۶۹۶ ق که ترتیب دیگری از غزلیات شمس است (ش ۱۶۲۹۱) و گلستان سعدی، بدون تاریخ و ناقص (ش ۱۶۲۹۲).

۱۸. یادنامه دکتر خسرو بهرون، ص ۲۷۱ و همچنین صفحات بعد از آن.

۱۹. «مهر کتابخانه رشیدالدین فضل‌الله همدانی»، ص ۳۴۲-۳۴۶.

البته باید این نکته را هم در نظر داشت که نصیری هیچ نیازی به افزودن رقم و تاریخ در نسخه نداشت. زیرا هیئت ظاهری نسخه به شکلی است که تاریخ ۵۲۴ ق را با کمی غفلت و بی‌دقتی می‌توان به عنوان تاریخ کتابت نسخه پذیرفت و این دقیقاً همان کاری بود که او انجام داد. یعنی این نسخه را به عنوان نسخه‌ای مورخ ۵۲۴ ق به کتابخانه ملی عرضه کرد، در حالی که این تاریخ همان طور که پیشتر گذشت، مربوط به نسخه‌ای اساس نسخه ماست و نه تاریخ کتابت خودش.

مجموعه‌ای شامل شش کتاب از تألیفات فلسفی و منطقی اثیرالدین مفضل بن عمر ابهری (ح ۶۶۳ق)،^{۲۰} بدین ترتیب:

۱. کشف الحقائق فی تحریر الدقائق (ص ۱-۲۱۲)

مؤلف چون کتابهای فلسفی بسیاری را در دسترس مردم می‌دید که حاوی مطالب سست و بی‌پایه بودند و در آن کتابها از بسیاری از قاعده‌های منطقی به نادرست استفاده شده بود، به طوری که برخی از قیاسهای عقیم را منتج تصور کرده بودند یا برعکس، بر آن شد که در منطق و فلسفه کتابی پردازد که شامل خلاصه کلام حکمای معتبر و دربردارنده سخنان کوتاه و درست و پاکیزه باشد. کشف الحقائق نتیجه این تلاش است.

این کتاب در سه بخش تنظیم شده است: بخش منطق شامل مقدمه و ۵ مقاله و هر مقاله با عنوانهای مطلع و فصل. بخش الهیات شامل ۳ مقاله و هر مقاله دارای مطلع و لامعه و فصل. بخش طبیعیات شامل ۴ مقاله و هر مقاله دارای مطلع و فصل.

از کشف الحقائق نسخه‌های چندی در دست است^{۲۱} و متن آن به تصحیح حسین صاری اوغلی در استانبول در ۱۹۹۸م منتشر شده است.

۲. منتهی الافکار فی ابانة الاسرار (ص ۲۱۳-۳۵۸)

مؤلف پیشتر رساله‌های کوتاه و گزیده‌هایی در دانشهای حکمی تدوین کرده بود که در آنها چکیده مطالب گذشتگان همراه با افزوده‌هایی از خودش ذکر شده بود؛ اما بعداً سخنانی تازه به نظرش رسید که لازم بود به آنها افزوده شود. لذا با سامان دادن آنها این کتاب را تدوین کرد.

منتهی الافکار در سه بخش تنظیم شده است: بخش منطق شامل مقدمه و ۲ قسم و با عنوانهای المقصد و اللامع و البحث؛ بخش الهیات شامل ۶ مقصد و هر مقصد دارای چند لامع و بحث؛ بخش طبیعیات شامل ۷ مقصد.

۳. منتهی الافکار فی ابانة الاسرار (ص ۳۵۹-۴۰۵)

پس از پایان یافتن کتاب منتهی الافکار، مطالبی جدید در منطق به خاطر مؤلف رسید که لازم بود به کتاب ملحق شود. لذا بخش اول منتهی الافکار در منطق را بازنویسی کرد و آن چه به خاطرش می‌رسید

۲۰. برای نظرخواجه رشیدالدین درباره فلسفه و وجود کتابهای فلسفی در کتابخانه ربع رشیدی رک: «کتاب‌های وقف شده بر کتابخانه ربع رشیدی»، ص ۵۳-۵۵.

۲۱. برای نسخه‌های دیگر کتاب رک: معجم التاريخ التراث الاسلامی فی مکتبات العالم، ج ۵، ص ۳۷۷۷ (در آن جا با نام زبدة الحقائق (الاسرار) فی تحریر الدقائق هم خوانده شده است).

به آن افزود؛ ولی بخش الهی و طبیعی را به همان صورت نقل کرد.

کاتب نسخه نیز تنها بخش منطق را که تحریر مجدد شده بود کتابت کرده است و دو بخش دیگر را به دلیل تکراری بودن ننوشته است.

هر دو تحریر بخش منطق کتاب به تصحیح مهدی عظیمی و هاشم قربانی به اتکای همین نسخه منتشر شده است (تهران، انتشارات حکمت، ۱۳۹۵، ۲۸۷ ص).

۴. خلاصه الافکار و نقاوة الاسرار (ص ۴۰۷-۵۱۷)

مؤلف در پیشگفتار کتاب می نویسد من خلاصه و برگزیده آنچه به خاطر خودم و دیگران در علم منطق رسیده است، در این کتاب آوردم و بررسیاری از قاعده های منطقی خرده گرفتم و آن را خلاصه الافکار نامیدم و در پنج فصل و هر فصل در چند مطلع مرتب کردم.

در نسخه نام و نشانی از مؤلف نیست اما در متن، تفصیل مطلبی به کتاب دیگر مؤلف، کشف الحقائق، ارجاع داده شده است (ص ۴۷۳ دستنویس؛ ۲۷۳ چاپی).

این کتاب به تصحیح مهدی عظیمی و هاشم قربانی از روی همین نسخه منتشر شده است (تهران، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۹۶، ۴۱۰ ص).

۵. دقائق الافکار (ص ۵۱۹-۵۸۰)

کتابی است در اصول مباحث منطق که مؤلف آن را به درخواست دوستانی نوشته که بررسی و تحقیق بیشتری را در این موضوع طلب کرده بودند. شامل مقدمه و ۵ گفتار.

۶. عنوان الحق و برهان الصدق (ص ۵۸۱-۶۳۷)

کتاب مختصری در منطق و فلسفه که در سه بخش تنظیم شده است: منطق شامل ۸ فصل؛ طبیعیات شامل ۳ فصل؛ الهیات شامل ۴ مطلع.^{۲۲}

از رساله های دوم تا پنجم این مجموعه تاکنون نسخه دیگری به دست نیامده است. گفتنی است در هیچ یک از شش رساله این مجموعه نام و نشانی از مؤلف کتاب ذکر نشده است؛ اما نسخه های دیگر دورساله اول و ششم و همچنین بررسی مضامین و مطالب آنها و مقایسه آنها با دیگر تألیفات قطعی ابهری نشان می دهد که همه تألیف هم هستند.^{۲۳}

۲۲. نسخه دیگری از این کتاب مورخ ۷۰۹ق در دانشگاه استانبول، ش ۳۱۳۴ نگهداری می شود. رک: فهرس المخطوطات المصورة، ج ۱، ص ۲۲۷.

۲۳. برای توضیح بیشتر در این خصوص رک: مقدمه دو کتاب منتهی الافکار و خلاصه الافکار؛ مقدمه تعدیل المعیار فی نقد تنزیل الافکار، ص چهل.

هیچ یک از رساله‌های مجموعه انجامه ندارد؛ اما زمان کتابت نسخه به قرن هفتم هجری باز می‌گردد. تنها نقصان نسخه مربوط به نونویس بودن برگ اول است و افتادگی بخش کوتاهی از پایان رساله آخر.

در این نسخه مهر کتابخانه رشیدی همه جا مخدوش است، چه به صورت ستردن مهر یا چسباندن کاغذ روی مهرها برای پوشاندن آنها. اما با این حال با توجه به نوع مرکب این مهر و آثار تراشیدگی و اندازه مهر در انتساب آن به ربع رشیدی تردیدی نیست.

مهر کتابخانه رشیدی در صفحات ۱۵، ۲۹، ۵۷، ۸۱، ۹۵، ۱۲۳، ۱۵۳، ۱۶۵، ۱۷۹، ۱۹۱، ۲۰۵، ۲۱۹، ۲۳۵، ۲۵۱، ۲۶۷، ۲۸۳، ۲۹۹، ۳۱۵، ۳۳۱، ۳۴۷، ۳۶۳، ۳۷۹، ۳۹۵، ۴۰۹، ۴۲۵، ۴۴۱، ۴۵۷ (در سه مورد اخیر جای مهر به صورت دقیق از نسخه بریده شده است)، ۴۷۳، ۴۸۹، ۵۰۵، ۵۳۷، ۵۵۱، ۵۷۵، ۵۹۱، ۶۰۵، ۶۲۱ زده شده است.^{۲۵} البته باید در نظر داشت که حاشیه بعضی از برگها بریده و به جای آنها کاغذ وصالی چسبانده شده است. لذا احتمال دارد تعداد اوراق مهور نسخه در اصل بیشتر از این بوده باشد (مثلاً در صفحه ۵۲۱ و ۶۲۴).

نسخه ۳۱۹ برگ دارد و در مقایسه با سایر نسخه‌های شناسایی شده از کتابخانه ربع رشیدی پرمهرترین آنها محسوب می‌شود.

این نسخه به جز مهر کتابخانه رشیدی هیچ تملک و مهر و یادداشت دیگری ندارد. عامل عمده این مطلب افتادگی آغاز و انجام نسخه است، زیرا معمولاً مالکان مهرها و یادداشتهای تملک خود را در صفحه عنوان و برگهای آغازین نسخه و در مواردی کمتر انجام نسخه درج می‌کردند. در صفحه آغاز کتاب منتهی الافکار (ص ۲۱۲) هم روی یادداشتی را با کاغذ پوشانده‌اند. احتمال دارد متن زیر کاغذ تملکی باشد که مالکان بعدی آن را به این صورت مخدوش کرده‌اند. بدین ترتیب درباره نقل و انتقالات این نسخه و سرنوشت آن هیچ اطلاعی به دست نمی‌آید.

کراسه‌های نسخه ۸ برگی است و همه آنها در گوشه بالای نخستین برگ شمارش شده‌اند. این کراسه شماری از سوی خود کاتب نسخه انجام شده است. جلد نسخه اصیل نیست و به دوره صفویه باز می‌گردد.

این نسخه جزء کتابخانه میرزا طاهر تنکابنی (۱۲۸۰-۱۳۶۰ ق / ۱۳۲۰ ش)، شاگرد میرزای جلوه و مدرّس علوم عقلی در مدرسه سپهسالار، بود^{۲۶} که همراه کتابخانه او در سال ۱۳۲۱ ش از ورثه اش

۲۴. این برگ جا به جا صحافی شده است.

۲۵. همه مهرها در پشت برگها کوفته شده‌اند؛ ولی چون نسخه به جای برگ شمار، صفحه شمار دارد، در این جا به همان شماره صفحات اشاره کردیم.

۲۶. برای شرح حال او رک: نخبگان علم و عمل ایران، ص ۱۳-۵۰؛ تاریخ حکماء و عرفای متأخر، ص ۳۰۲-۳۰۵؛ منتخب معجم الحکماء، ص ۱۱۰-۱۱۱؛ «تنکابنی»، ص ۲۳۶-۲۳۸.

برای کتابخانه مجلس شورای ملی خریداری و به آن جا منتقل شد.^{۲۷} نسخه در ۲۱ مرداد همان سال در کتابخانه ثبت شده است (به شماره ۲۵۹۳۵). کتابخانه تنکابنی بیشتر شامل کتب حکمی و فلسفی بود که میرزا براغلب آنها حواشی نوشته است.^{۲۸} محمد قزوینی کتابخانه تنکابنی را در شمار کتابخانه‌های خصوصی مهم در ایران ذکر کرده است.^{۲۹} عبرت نائینی نیز نظری شبیه به قزوینی ابراز داشته است. به گفته او میرزا طاهر به مطالعه کتب حکمت و عرفان اوقات می‌گذرانید و کتابخانه او یکی از کتابخانه‌های مهم تهران بود.^{۳۰}

متاسفانه مجموعه کتابهای میرزا طاهر در کتابخانه مجلس به ترتیب شماره و در یک مجلد خاص فهرست نشده است و آنها را به تفاریق در مجلدات مختلف فهرست نسخه‌های خطی آن کتابخانه از جمله بیشتر در جلد‌های پنجم و نهم می‌توان یافت.

میرزا طاهر در ابتدای نسخه دو یادداشت، یکی شامل فهرست رساله‌های مجموعه و دیگری درباره مؤلف آنها، نوشته است. برای او مؤلف کتابها معلوم نشده بود. این مجموعه اکنون به شماره ۲۷۵۲ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود.^{۳۱}

القانون فی الطب تألیف ابن سینا (۴۲۸ق)

وجود نسخه‌ای از کتاب قانون ابن سینا در ربع رشیدی به دلیل طیب بودن خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی نه تنها دور از ذهن نیست؛ بلکه جزء کتابهایی است که حتی پیش از پیداشدن این نسخه احتمال آن قوی بود که نسخه یا نسخه‌هایی از آن در کتابخانه خواجه موجود باشد. چه رشیدالدین خود طیب بود و قانون نیز از زمان نگارش تا قرون متأخر از دستینه‌های پرمراجعه اطبا محسوب می‌شد.^{۳۲} پیشتر هم یک نسخه از شرح قانون می‌شناختیم که مهر کتابخانه ربع رشیدی را

۲۷. تعداد کتابهای میرزا به یک قول متجاوز از چهار هزار جلد («میرزا طاهر تنکابنی»، ص ۱۳۴) و به گفته محیط طباطبایی شامل ۱۳۰۰-۱۴۰۰ نسخه خطی ممتاز و حدود ۱۵۰۰-۱۶۰۰ جلد چاپ سنگی بود («میرزا محمد طاهر تنکابنی»، ص ۵۴). برای نحوه انتقال کتابها به کتابخانه مجلس رک: همان.

۲۸. رک: کتاب و کتابخانه‌های شاهنشاهی ایران، ج ۲، ص ۱۷۴؛ «میرزا طاهر تنکابنی»، ص ۱۳۵؛ وحدت از دیدگاه عارف و حکیم، ص ۱۳۹.

۲۹. یادداشتهای قزوینی، ج ۶، ص ۱۹۳. همچنین رک: ج ۸، ص ۲۰۱ که ضمن ثبت تاریخ وفات او به کتب بسیار نفیسه هم اشاره کرده است.

۳۰. تذکره مدینه‌الادب، ج ۲، ص ۷۳۲.

۳۱. رک: فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، ج ۹، ص ۱۳۱-۱۳۷. همچنین به صورت مختصر در فهرست میکروفیلیمهای کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱، ص ۶۷۰-۶۷۱.

۳۲. برای نمونه‌ای از مراجعه اطبای یهودی به قانون در همان زمان رشیدالدین می‌توان به نسخه‌ای از این کتاب اشاره کرد که داود بن شمعون عبری در اواسط ربیع الآخر ۷۳۶ق کتابت کرده بود (آستان قدس رضوی، ش ۶۶۳). بنا بر نوشته فهرستنگاران کتابخانه این نسخه بغایت منقح و نفیس است. برای اطلاعات بیشتر درباره این نسخه رک: فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ج ۱۹، ص ۳۹۶-۳۹۷.

داشت ۳۳.

نسخه شامل کتاب اول قانون در امور کلی طب و نیمه اول کتاب دوم در ادویه مفرده تا کلمه غالیه است و به خط نسخ خفی عبدالعزیز بن عبدالحمید بن عثمان در ۶۶۷ق در تبریز نوشته شده است. عناوین نسخه به دو صورت مشککی جلی و شنگرف از متن متمایز شده‌اند و تصحیحات و حواشی‌ای در هامش صفحات دیده می‌شود.

این نسخه که تا چندی پیش در ایران نگهداری می‌شد، در ۲۴ اکتبر ۲۰۱۸ در حراج ساتبیز در لندن به فروش رفت و مالک کنونی‌اش مشخص نیست.^{۳۴}

در معرفی نسخه در حراج اشاره‌ای به مهر کتابخانه رشیدی نشده است و احتمالاً حراج‌گزاران به اهمیت آن واقف نشده‌اند؛ اما در تصویر دو صفحه پایانی نسخه به وضوح نقش مهر این کتابخانه دیده می‌شود. بنا بر این تصویر، مهر کتابخانه رشیدی به وضوح و بدون هیچ خدشه‌ای بالای دو صفحه انجامین نسخه کوفته شده است. به جز این اطلاع بیشتری از دیگر صفحات ممهور نسخه نداریم و تعیین دقیق شماره صفحات ممهور و دیگر خصوصیات آن منوط به بررسی دقیق نسخه از نزدیک است که فعلاً مقدور نیست.

در صفحه عنوان شمسه مذهب و مرصع الحاقی بزرگی کشیده شده است. عبارت داخل شمسه و مخصوصاً نام کسی که نسخه به خزانه او اتحاف شده بود، آسیب دیده و به درستی خوانده نمی‌شود و با دقت این عبارات از آن خوانده می‌شود: «برسم خزانه مولانا السلطان ملک الملوک العرب والعجم غیاث الدنیا و [الدین] سلطان محمد بن سلطان [شاید: ابراهیم] خلد الله ملکه فی»^{۳۵}. متن داخل شمسه همین جا بدون توضیح بیشتری ناتمام مانده است. با توجه به این که فضای داخل شمسه جای بیشتری برای نوشتن ندارد، مشخص نیست چرا کسی که این شمسه را به نسخه افزوده، این چنین ناشیانه این شمسه برسم خزانه را روی آن ترسیم کرده است.

تنها نشان مالکیت نسخه که از چند تصویر منتشر شده در سایت حراج نسخه به دست می‌آید، مهر بیضوی صفحه آخر نسخه به نقش: «المتوکل علی الله عبده مظفر(?)» است. یک تملک نیز در پایان ادویه مفرده سترده شده است.

۳۳. برای مشخصات آن رک: «کتاب‌های وقف شده بر کتابخانه ربع رشیدی»، ص ۴۴-۴۶.

۳۴. اطلاعات ارائه شده درباره این نسخه همه بر اساس معرفی نسخه در سایت حراج ساتبیز و چند تصویر منتشر شده در همانجاست. رک:

<http://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2018/arts-of-the-islamic-world-118223/lot.12.html?locale=en>

۳۵. در معرفی نسخه در حراج ساتبیز احتمال داده شده است که این شخص سلطان محمد خدا بنده باشد. اما با توجه به نوع تزئینات شمسه و نیز مهر وقف کتابخانه ربع رشیدی این گمان درست نیست.

نسخه ۱۴۴ برگ (دفتر اول ۷۵ و دفتر دوم ۶۹ برگ) و هر صفحه ۳۷ سطر دارد. ابعاد نسخه ۱۵/۵*۲۲/۶ سانتیمتر است.

متأسفانه پیگیریهایی من برای مشخص شدن سرنوشت این نسخه بعد از فروش در حراج به نتیجه‌ای نرسید.

منابع

- «ابن میمون»، عباس زریاب، در دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۵، ۱۳۷۲.
- تاریخ حکماء و عرفای متأخر، منوچهر صدوقی سها، تهران، انتشارات حکمت، ۱۳۸۱، تحریر ثانی.
- تاریخ نگارشهای عربی، فؤاد سرگین، ترجمه تدوین و آماده‌سازی: مؤسسه نشر فهرستگان با همکاری خانه کتاب، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۹.
- تذکره مدینه الادب، محمدعلی مصاحبی نائینی متخلص به عبرت، چاپ عکسی از روی نسخه بخط مؤلف، تهران، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۶.
- تعديل المعيار في نقد تنزيل الافكار، خواجه نصیرالدین طوسی، تصحیح عبدالله نورانی، در منطق و مباحث الفاظ (مجموع متون و مقالات تحقیقی)، به اهتمام مهدی محقق و توشی هیکو ایزوتسو، تهران، مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل کانادا با همکاری دانشگاه تهران، ۱۳۵۳.
- «تنگابنی»، امیرحسین ساکت‌اف، در دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۶، ۱۳۸۷، ش ۱، ص ۲۳۶-۲۳۸.
- خلاصة الافكار و نفاوة الاسرار، اثیرالدین ابهری، تصحیح مهدی عظیمی و هاشم قربانی، تهران، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۹۶.
- الصحيفة السجادية الكاملة، نسخه برگردان دستخط ابراهیم بن علی کفعمی مورخ سنه ۸۶۷ هجری قمری، با مقدمه سید محمدحسین حکیم، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران و بنیاد محقق طباطبایی، ۱۳۹۴.
- طبقات الاطباء و الحكماء، ابی داود سلیمان بن حسان الاندلسی المعروف بابن جلجل، تحقیق، فؤاد سید، قاهره، المعهد العلمی الفرنسی للأثار الشرقية بالقاهرة، ۱۹۵۵ م.
- عیون الانیاء فی طبقات الاطباء، ابن ابی اصیبعه، تحقیق و دراسة: عامر النجار، قاهره، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ۲۰۰۱ م.
- فهرس المخطوطات المصورة، فؤاد سید، قاهره، معهد المخطوطات العربية، ۱۹۸۸ م، ج ۱.
- فهرس مخطوطات الطب الاسلامی باللغات العربية و التركية و الفارسية فی مکتبات ترکیا، رمضان ششن و جمیل آقپکار و جواد ایزگی، استانبول، مرکز الابحاث للتاریخ و الفنون و الثقافة الاسلامیة، ۱۴۰۴ ق.
- فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، ج ۹، عبدالحسین حائری، تهران، چاپخانه مجلس، ۱۳۴۶.
- فهرست کتب خطی کتابخانه آستانه حضرت احمد بن موسی شاهچراغ، ج ۲، علینقی بهروزی، شیراز، کتابخانه آستان حضرت احمد بن موسی شاهچراغ، ۱۳۶۰؛ ج ۳، تهیه و تنظیم کتابخانه حضرت شاهچراغ، با همکاری محمد برکت، ۱۳۸۲.
- فهرست کتب خطی کتابخانه خانقاه احمدی شیراز، محمد وفادار مرادی، تهران، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی و کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران، ۱۳۹۱.
- فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ج ۱۹، غلامعلی عرفانیان، مشهد، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۸۰.

- فهرست میکروفیلمهای کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱، محمدتقی دانش پژوه، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۸.
- فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی، ج ۹، سید عبدالله انوار، تهران، انتشارات کتابخانه ملی، ۱۳۵۷.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه جامع گوهرشاد مشهد، ج ۴، محمود فاضل، مشهد، کتابخانه جامع گوهرشاد، ۱۳۷۱.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دارالعلم آیت‌الله العظمی خوئی (نجف اشرف - عراق)، سید جعفر حسینی اشکوری، قم، مجمع ذخائر اسلامی، ۱۳۸۶.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیه‌الله العظمی نجفی مرعشی، ج ۱، سید احمد حسینی، زیر نظر: سید محمود مرعشی، قم، چاپخانه مهر تابان، ۱۳۵۴.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسه فیضیه قم، ج ۱، رضا استادی، قم، چاپخانه مهر، ۱۳۹۶.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه وزیری یزد، ج ۵، محمد شیروانی، ۱۳۵۸.
- فهرست نسخه‌های خطی مدرسه سلطانی کاشان (حوزه علمیه امام خمینی)، محمود طیار مراغی، قم، مکتبه الشهید شریعتی، ۱۳۹۴.
- «فهرست نسخه‌های خطی مدرسه ولی عصر (عج) شیراز»، محمد برکت، در نشریه نسخه‌های خطی، ج ۱۵، زیر نظر: رسول جعفریان، ۱۳۹۸.
- کتاب و کتابخانه‌های شاهنشاهی ایران، رکن‌الدین همایونفرخ، تهران، وزارت فرهنگ و هنر اداره کل نگارش، ۱۳۴۷.
- «کتابهای وقف شده بر کتابخانه ربع رشیدی»، سید محمدحسین حکیم، نامه بهارستان، س ۱۶، دوره جدید، دفتر ۵، پیاپی ۱۳۹۷، ۲۴.
- لطایف الحقایق، رشیدالدین فضل‌الله همدانی، مقدمه تحقیق و تصحیح: هاشم رجب‌زاده، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۹۴.
- «المخطوطات العربیة فی مکتبات الاناضول»، احمد آتش، مجله معهد المخطوطات العربیة، س ۱، ش ۴، شوال ۱۳۷۷ق.
- معجم التاريخ التراث الاسلامی فی مکتبات العالم، علی‌رضا قره‌بلوط و احمد طوران قره‌بلوط، قیصری ترکیه، دارالعقبه، ۲۰۰۱م.
- منتخب معجم الحكماء، مرتضی مدرس گیلانی، انتخاب و تحشیه منوچهر صدوقی سها، تهران، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۸۴.
- منتهی الافکار فی ابانة الاسرار: تحریرهای یکم و دوم منطق، اثیرالدین ابهری، تصحیح مهدی عظیمی و هاشم قربانی، تهران، حکمت سینا، ۱۳۹۵.
- «مهر کتابخانه رشیدالدین فضل‌الله همدانی»، فرانسیس ریشار، آینده، س ۸، ش ۶، شهریور ۱۳۶۱.
- «میرزا طاهر تنکابنی»، نصره‌الله امینی، راهنمای کتاب، س ۱۷، ش ۱-۳، فروردین - خرداد ۱۳۵۳، ص ۱۳۳-۱۴۰.
- «میرزا محمدطاهر تنکابنی»، حسن فقیه عبداللهی، گلچرخ، ش ۱۰، تیر و مرداد ۱۳۷۳، ص ۵۱-۵۵.
- نخبگان علم و عمل ایران، سید مصطفی محقق داماد، تهران، مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۳۷۸.
- وحدت از دیدگاه عارف و حکیم، حسن حسن‌زاده آملی، قم، نشر الف لام میم، ۱۳۸۳.
- یادداشت‌های قزوینی، به کوشش ایرج افشار، تهران، علمی، ۱۳۶۳.
- یادنامه دکتر خسرو بهرون، به کوشش محمدرضا بهزادی، تهران، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۹۶.

اسداسه فانا لا نستويه درهما واذا وجدنا اثنين من نوعه مقلدا هاسته اسداسه
 فنستويهما درهما واحدا فجمع وعيها واحد با عدد وضعها واعلم ان كل شيئين هما
 وحدة من وجه فانه نقا وهو هو لا على ان اثنين اتحادا فاذ ذلكا من مجالنا لو فرضنا
 اتحاد الاثنين فان يعيا بعد الاتحاد فمما شيانا واحد وان لم يسقا واحد هما فليس
 ذلكا اتحادا اذ المعدوم لا يحده الموجود ولا بالمعدوم بل على انما اتحاد من وجه وذلك
 اتنا في وصف عرضي او في وصف ذاتي فان كان الاول فان كان في كيفية يسمى مساهمة
 وان كان في الكم يسمى مساواة وان كان في الاضافة يسمى مناسبة وان كان في الخاصه
 يسمى مشاكلة وان كان الثاني فان كان في الجنس يسمى مجانسة وان كان في النوع يسمى مماثلة
 والغيرية يقال عليها وعلى المخالفه جميعا **اللامع الثالث** في العدد
 وهو الوحدات المجتمعه اعلم ان لكل مرتبه من مراتب الاعداد اعتباران عام وهو كونه كثيره
 وخاص وهو خصوصيته تلك الكثرة وهي صورته النوعيه التي بها هي في الاعداد
 محتلفه في امور تخصها مثل كونه زوجا او فرقا او زوج الاول زوج الثاني والاختلاف
 الفرد الاول والمثال ذلك فمدونه الامور ان كانت نصوصا فهو المطلوب والافا لاختلاف
 في المواضع لا يكون الاعتماد لاختلاف في الفصول وفيه حصول المطلوب ولا يمكن حمل
 مرتبه من الاعداد على المرتبه التي نؤمنها الا لا يصدق على العشرة انها تسعة او ثمانية بل
 هي انواع مختلفه بالصور وقوام كل نوع من انواع الاعداد بالوحدات التي يبلغ حملها
 ذلك النوع ويكون كل واحد من تلك الوحدات جزءا من ماهيته واما الاعداد التي فيها
 فانها لا يكون مقومه لها مثلا العشره ليست مقومه خمسين ولا باسنته والاربعه
 ولا بالستين والثلثه لان هذه الاء ولو كانت مقومه للعشره لزم اجتماع العلل
 المستقلة بالذات على علول واحد فتقوم كل عدد ليس الا بالاحاد التي هي ثيه
 لا غير **اللامع الرابع** في المقابلين المتقابلين هما اللذان لاجتماع
 في شئ واحد في زمان واحد من جهة واحدة واقسامه اربعة لان كل امرين كذلك فاما
 ان يكونا وجوديين واحدهما وجوديا والاخر عدليا فان كان الاول فان كان ماهية احد

مجموعه رسائل اثيرالدين ابهرى، قرن ۷، كتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۲۷۵۲، ص ۱۲۳. نقش مهر
 مخدوش شده كتابخانه ربيع رشیدی در حاشیه صفحه دیده می شود.

همان نسخه، ص ۲۵۱-۲۵۲، مخدوش کردن مهر کتابخانه ربع رشیدی با چسباندن کاغذ روی مهر و اثر مهر در صفحه مجاور.

۲/۳

توله بان شخص کل وجود لابد ان يكون سبب قلنا لا نسلم وهذا لان شخص
الوجود الواجب هو نفس ذلك الوجود فلا يكون بعلة لان قال لو كان الوجود
مشتركا فابا متنا الوجود الواجب عن غيره لا بد له من سبب وذلك لسبب ان كان
نفس الوجود كان به الامتياز لانه وان كان غيره كالواجب لذاته محتاجا
الي غيره لا نقول لا نسلم انما به الامتياز لا بد له من سبب وانما يكون كذلك
ان لو كان امر وجوديا وهذا لان الوجود الواجب متنا عن غيره من الوجودات بعيد
سببي وهو كونه غير عارض شي من الماهيات اما قوله بان الوجود ان وجد له التجرد
كان كل وجود كذلك الاخره قلنا لم قلنا بان الوجود لو لم يجب له شي من الامر ان كان
الواجب لذاته محتاجا في تجرده الي الغير وانما يلزم ذلك ان لو كان الواجب لذاته
هو نفس الوجود وهذا لان الواجب لذاته هو الوجود الشخصي المقيد بقيد كونه غير
عارض شي من الماهيات ولا يحتاج في تجرده الي غيره به وهو مجرد ذاته ونفس الوجود
يخضع له التجرد سبب التجرد واجب لبعض افراده وهو الوجود الواجب اما
قوله بان التجرد لو كان مجردا لكان استغناؤه عن الماهية بذاته قلنا لا نسلم
ولو لا يجوز ان يكون استغناؤه بالوجود الشخصي الواجب. البحث الرابع
الكليات لابد ان يكون موجودة في الازهان لان وجودها اما في المعيان او في
الاذهان والاول باطل لان كل موجود فهو شخص ولا شي من الشخص يملك في موجوده
في الازهان والوجود الذهني ليس امرزا يلد على الماهية بالبرهان الذي ذكرناه
في كون الوجود في المعيان نفس الماهية الا ان مفهوم الماهية من حيث هي هي مغاير
لمفهوم الماهية الذهنية والمنتزع له صورة في العقل والاولا لا يستل الحكم عليه بالامتناع
وكذا العلم وقيل في ابطال الوجود الذهني ان الحرارة والبرودة لو كانتا موجودين
في ذهن لزم اجتماع الضدين في محل واحد وجوابه ان نقول لا نسلم ان من
الحرارة الكلية والبرودة الكلية بضادا بل التضاد انما نشأ من الحرارة والبرودة
الخارجيتين. البحث الخامس ذهب طائفة الي ان الماهية الممكنة حال علمها متفردة

همان نسخه، ص ۲۸۳، با اثر مخلدوش شده مهر کتابخانه ریح رشیدی در حاشیه.

دلاکاتانه نشود

عصاره که گفته شد در این کتاب چون در این کتاب است...
عصاره که گفته شد در این کتاب چون در این کتاب است...
عصاره که گفته شد در این کتاب چون در این کتاب است...

دلاکاتانه نشود

عصاره که گفته شد در این کتاب چون در این کتاب است...
عصاره که گفته شد در این کتاب چون در این کتاب است...
عصاره که گفته شد در این کتاب چون در این کتاب است...

عصاره که گفته شد در این کتاب چون در این کتاب است...
عصاره که گفته شد در این کتاب چون در این کتاب است...
عصاره که گفته شد در این کتاب چون در این کتاب است...

عصاره که گفته شد در این کتاب چون در این کتاب است...
عصاره که گفته شد در این کتاب چون در این کتاب است...
عصاره که گفته شد در این کتاب چون در این کتاب است...

القانون فی الطب، به خط عبدالعزیز بن عبدالحمید بن عثمان در ۶۶۷ ق در تبریز، نقش مهر کتابخانه ربع رشیدی در بالای دو صفحه آخر نسخه به وضوح مشخص است. حراج ساتییز، ۲۴ اکتبر ۲۰۱۸.

پروفیسر شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی